

Герасимчук О.П. Правонаступництво у кримінальному процесі у разі смерті потерпілого / О.П. Герасимчук // Адвокат. — 2007. — № 8. — С. 12-15.

ПРАВОНАСТУПНИЦТВО У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ У ВИПАДКУ СМЕРТІ ПОТЕРПІЛОГО

Герасимчук О.П.

*викладач кафедри правосуддя та кримінально-правових дисциплін
Національного університету “Острозька академія”*

Смерть потерпілого сама по собі не припиняє провадження в кримінальній справі. Цілі кримінального процесу мають бути досягнуті за будь-яких умов. Права, які належали потерпілому, за законом переходять його близьким родичам і надалі саме на них покладається реалізація цих прав.

У вітчизняній юридичній науці питання про статус близьких родичів загиблого потерпілого в кримінальному процесі є одним з найбільш дискусійних з-поміж тих, що стосуються потерпілого. За останні півстоліття сформувалося кілька позицій, кожна з яких має свої аргументи, але так і не вирішує повністю вказану проблему. Власне, дана стаття також не претендує на остаточність її розв'язання. В ній автор лише аналізує існуючі позиції та висловлює своє бачення щодо усунення нормативних і теоретичних неузгодженостей.

Найбільш поширена точка зору була сформульована ще за радянського періоду і полягає вона в тому, що близькі родичі потерпілого після його смерті повинні визнаватись потерпілими. Зокрема, саме так вважали Р.Д. Рахунов, Г.М. Мінковський, Л.М. Карнеєва, М.О. Чельцов, Л.Д. Кокорєв та інші, виходячи з того, що цим особам злочином спричиняється шкода.

Іншу позицію займав Савицький В.М., який вважав логічним визнавати близьких родичів загиблого потерпілого його представниками [1].

На думку М.С. Строговича, близькі родичі загиблих потерпілих беруть участь у кримінальному процесі в якості потерпілих і представників одночасно [2].

На противагу йому В.П. Бож'єв свого часу висловився про те, що “близькі родичі потерпілого, який загинув, не можуть бути визнані ні потерпілими, ні представниками потерпілих” [3].

Основна причина такого різноманіття думок — неоднозначне розуміння матеріально-правових ознак потерпілого, які використовуються при кримінально-процесуальному визначенні даного поняття.

Найперше зауважимо, що близькі родичі загиблого потерпілого не можуть визнаватися представниками потерпілого (за винятком випадків, коли вони були допущені як такі за життя потерпілого і за його згоди). Інститут представництва безумовно пов'язаний з волевиявленням особи, інтереси якої представляють, хоч не завжди таке волевиявлення впливає на прийняття рішення щодо представництва. Винятки стосуються тих випадків, коли особа не має повної процесуальної дієздатності через вік, стан здоров'я тощо. У випадках, де волевиявлення особи щодо представництва не є вирішальним, у кримінальному процесі з'являється інститут обов'язкового представництва (захисту), але й тоді за особою залишається право заміни особи, яка захищатиме її інтереси. Часто представництво передбачає укладення відповідної угоди між сторонами, що теж визначає вольовий характер такого юридичного акту. Загиблій потерпілий вже не може висловити свою волю щодо представництва інтересів, які йому належали.

Прокурор, який представляє інтереси потерпілого (коли той перебуває в безпорадному стані, залежності від обвинуваченого чи з інших причин не може захищати свої законні інтереси), не визнається його представником, а залишається самостійним процесуальним учасником. Компетенція прокурора полягає у захисті державних та суспільних інтересів, і тому представництво інтересів потерпілого може здійснюватись виключно в межах його функцій, визначених Конституцією України.

Варто додати, що допущені в кримінальний процес близькі родичі загиблого потерпілого завжди обстоюють інтереси, які належали потерпілому, але так само бувають випадки, коли вони також захищають і власні інтереси. Для представника особи в межах процесу така ситуація не властива (не варто тут аналізувати позапроцесуальні інтереси — отримання винагороди за представництво абощо). Тому статус близьких родичів загиблого потерпілого є відмінним від статусу представника особи.

У науковців, які обґрунтовували статус близьких родичів загиблого потерпілого як потерпілих, не було єдності щодо підстав визнання їх такими. Одні з них (М.Я. Калашникова, Л.М. Карнєєва, В.В. Коротенко) не відносили близьких родичів потерпілих до тих осіб, яким заподіюється безпосередня шкода, але вважали, що це не позбавляє можливості визнавати їх потерпілими. Інші (наприклад, Р.Д. Рахунов, М.Ю. Рагінський, Г.М. Міньковський, О.Д. Семеньков) вважали, що близьким родичам в цьому випадку злочином заподіюється безпосередня шкода [4].

Звичайно, смерть близької людини завдає їм значної моральної, а іноді навіть матеріальної (у випадку загибелі годувальника) шкоди. На це ж вказує і Л.Д. Кокорєв, підтримуючи думку М.О. Чельцова, Р.Д. Рахунова та інших [5]. Проте з тим, що близьким родичам за загальним правилом заподіюється злочином безпосередня шкода погодитись не можна.

Так, шкода все ж заподіюється близьким родичам, але не безпосередньо суспільно-небезпечним діянням, а опосередковано — через його наслідки. В.П. Бож'єв справедливо підкреслив, що законодавець, кажучи про те, що потерпілим визнається особа, якій злочином завдано моральну, фізичну чи майнову шкоду, мав на увазі не шкоду взагалі, а таку шкоду, спричинення якої викликає кримінально-правові наслідки [6]. Дійсно, якими б великими не були моральні страждання близьких родичів загиблого, не вони спричиняють встановлення кримінальної відповідальності за вбивство, а смерть особи. Інакше, якщо зайняти протилежну позицію, то неможливо тоді пояснити кримінальну відповідальність за вбивство людини, особу якої так і не вдалося

встановити, або людини, яка жила самотньо, не маючи близьких чи навіть далеких родичів?

Наведене твердження про опосередкований характер шкоди впливає з аналізу поняття потерпілого в матеріальному сенсі. Процесуальне поняття потерпілого має як спільні так і відмінні риси з матеріально-правовим, але є все ж похідним, вторинним щодо останнього, як і кримінальний процес є формою реалізації кримінального права. В зв'язку з цим, матеріально-правові ознаки потерпілого, які використовуються в кримінальному процесі (ознаки заподіяння шкоди), мають відповідати положенням кримінального права. Наприклад, смерть принцеси Діани спричинила моральні страждання мільйонам її прихильників, але при розслідуванні обставин її загибелі ніхто з них не визнавався учасником кримінального процесу — потерпілим. Насильницька смерть (вбивство) сусіда зумовлює шок особи, яка проживала неподалік, можливі розлади нервового здоров'я, порушення нормальних життєвих зв'язків, переживання за власне життя, переобладнання системи охорони будинку, а це нібито є підставами для визнання моральної та матеріальної шкоди. Проте в кримінальному процесі ніхто не визнаватиме таку особу потерпілим, при наявності до того підстав — хіба що свідком. Тому лише безпосередня шкода може бути підставою для визнання особи потерпілим в процесуальному сенсі.

Аналіз змісту кримінально-процесуальних норм також не підтверджує того, що близькі родичі можуть визнаватись потерпілими. Частина 5 статті 49 КПК передбачає, що у справах про злочини, внаслідок яких сталася смерть потерпілого права, передбачені даною статтею, мають його близькі родичі. Таким чином, кримінально-процесуальний закон визначає, що близькі родичі наділяються правами потерпілого, а не стають потерпілими. Статус потерпілого відрізняється від статусу його близького родича, який бере участь у кримінальному судочинстві, тому ці особи в КПК України не ототожнюються. Згідно п. 11 статті 32 КПК до близьких родичів відносяться батьки, дружина, діти, рідні брати і сестри, дід, баба, внуки. В зв'язку з цим формально

неправильним буде винесення постанови чи ухвали щодо таких осіб про визнання їх потерпілими. Близькі родичі, відповідно до норм КПК України лише отримують можливість користуватися правами потерпілого, тобто на них поширюється лише одна складова статусу потерпілого, який є набагато ширшим.

Ю.О. Іванов у своїй праці запитує: “Що ж це за учасник процесу, якого наділено всіма правами потерпілого”? І тут же відповідає: “Певна річ, це і є потерпілий” [7]. Але з таким обґрунтуванням аж ніяк не можна погодитися. Правами потерпілого наділяється також його представник (крім права давати показання — ст. 49 КПК)

При вирішенні даного питання слід виходити з об’єктивної оцінки теорії та практики одночасно. Закон не називає близьких родичів потерпілого потерпілими, вказуючи лише, що до них переходять права потерпілого. Разом з тим, в нормах кримінального процесу ніде не фігурує такий учасник процесу, як “особа, до якої перейшли права потерпілого”. Яка у слідчого, судді тощо буде підстава допуску такої особи до кримінального судочинства? Дивною в такому випадку здаватиметься постанова, наприклад, “Про визнання особи такою, до якої перейшли права потерпілого”. І навіть не в назві постанови суть, а в тому, що в кримінальному процесі відсутній механізм реалізації статусу такої особи (не кажучи вже про те, що нормативно відсутній сам статус). Це з формальної сторони пояснює, чому практичні працівники здебільшого визнають близьких родичів потерпілого саме потерпілими. Але таке визнання не завжди можна вважати виправданим. Воно лише свідчить про необхідність нормативного врегулювання даного питання.

З іншого боку, в житті дійсно можливі ситуації, коли злочином близьким родичам заподіюється матеріальна чи нематеріальна шкода безпосередньо. Це, на нашу думку, ще одна з причин існування багатьох точок зору у вирішенні проблеми, що аналізується.

Наприклад, умисне вбивство з особливою жорстокістю вважається таким, якщо воно вчинене в присутності близьких потерпілому осіб, і винний

усвідомлював, що такими діями спричиняє їм особливі страждання (тобто близьким особам безпосередньо злочином спричиняється моральна шкода). Або під час вчинення розбійного нападу вбито чоловіка і нападник заволодів грошима, що належали подружжю на праві спільної сумісної власності. Дружині в цьому випадку безпосередньо злочином спричинено матеріальну шкоду. В зазначених прикладах у близьких осіб є підстави бути визнаними потерпілими від злочину і тоді це виправдовує практику винесення процесуальних рішень про визнання близьких родичів потерпілими. Часто кримінальні норми враховують в межах складу злочину цю обставину як таку, що обтяжує відповідальність. В інших випадках (коли шкода не є безпосередньою) близькі родичі не можуть визнаватися потерпілими в кримінально-процесуальному сенсі цього поняття.

В літературі була висловлена думка про застосування терміну “ правонаступники” [8; 9]. Її слід підтримати, оскільки дані термін та поняття найбільш точно відображають перехід прав потерпілого до інших осіб (як це визначено в КПК — до близьких родичів).

Інститут правонаступництва відомий цивільному процесу України. В ст. 37 Цивільного процесуального кодексу України передбачено: “У разі смерті фізичної особи, припинення юридичної особи, заміни кредитора чи боржника у зобов’язанні, а також в інших випадках заміни особи у відносинах, щодо яких виник спір, суд залучає до участі у справі правонаступника відповідної сторони або третьої особи на будь-якій стадії цивільного процесу. Усі дії, вчинені в цивільному процесі до вступу правонаступника, обов’язкові для нього так само, як вони були обов’язкові для особи, яку він замінив”.

В проекті КПК Російської Федерації також передбавалося запровадження процесуального правонаступництва загиблого потерпілого, але ця ідея реалізована не була. В проекті КПК України інституту правонаступництва взагалі не передбачено, і лише зазначено, що у справах про злочини або суспільно небезпечні діяння, внаслідок яких сталася смерть потерпілого,

потерпілими визнаються його близькі родичі або за домовленістю між ними один із них.

Процесуальне правонаступництво не тотожне з матеріально-правовим наступництвом в правах і обов'язках (спадкуваням). Проте матеріально-правове наступництво має бути враховане при юридичному оформленні інституту процесуального наступництва в кримінальному процесі, оскільки якщо в результаті судового розгляду справи буде прийняте рішення про відшкодування, такі особи матимуть право на нього згідно цивільного законодавства. Таким чином будуть забезпечені інтереси особи ще на стадіях досудового розслідування та судового розгляду справи. Згаданий інтерес також спонукатиме особу до активної участі в кримінальному процесі.

Особи, які можуть бути правонаступниками померлого потерпілого можна запропонувати згрупувати на кілька черг:

- 1) батьки, опікуни (піклувальники), діти (в тому числі усиновлені), утриманці, інше з подружжя, онуки;
- 2) брати, сестри, дід, баба;
- 3) рідні дядько і тітка загиблого потерпілого;
- 4) особи, які спільно проживали із загиблим однією сім'єю не менш як впродовж останніх п'яти років;
- 5) інші родичі, які виявили бажання представляти інтереси потерпілого в кримінальному судочинстві.

Таким чином, в порівнянні з чергами спадкоємців, визначеними Цивільним кодексом пропонується не обмежувати інших родичів, які виявили бажання представляти інтереси потерпілого, шостим ступенем споріднення, а поширити право правонаступництва у кримінальному процесі на всіх родичів. Згадка про онуків необхідна тому, що вони спадкують в цивільному праві за правом представлення, після своїх батьків (дітей померлого), в кримінальному процесі ж вони можуть мати і власні інтереси. Крім того, це розширює коло осіб, до яких можуть переходити права загиблого потерпілого у порівнянні з поняттям "близькі родичі", яке визначене у п. 11 ст. 32 КПК.

Особи з наступної черги можуть бути правонаступниками померлого потерпілого лише за умови відсутності осіб з попередньої черги або їх відмови від участі в кримінальному процесі в якості правонаступників. На досудовому розслідуванні має бути встановлено коло осіб, що входять до цієї чи іншої черги, яка має право на правонаступництво, і їх бажання вступити до процесу. Відсутніх осіб з переліку правонаступників пропонується розшукувати через засоби масової інформації або оперативно-розшуковими заходами.

Виникає питання, чи потрібно враховувати бажання особи щодо участі в кримінальному процесі як правонаступника загиблого потерпілого? З одного боку, потерпілим особа визнається незважаючи на її волевиявлення і перехід прав правонаступнику мав би означати перехід і цієї складової статусу потерпілого особі, яка заміняє потерпілого в кримінальному процесі. Проте з іншого боку, правонаступник не є учасником події злочину, безпосередньо йому шкода не заподіюється, найчастіше він не є навіть свідком злочину, що робить в принципі не обов'язковою його участь у досудовому розслідуванні та судовому розгляді. До того ж інститут правонаступництва привносить в кримінальний процес певні елементи диспозитивності і тому небажання особи представляти інтереси потерпілого, реалізуючи його права, має бути враховане при винесенні відповідних процесуальних рішень.

Набувати прав потерпілого близькі родичі повинні лише після висловлення ними (чи одним з них, за їх спільною згодою) такого бажання. Гарантією реалізації права близьких осіб на правонаступництво мав би бути обов'язок особи, яка провадить досудове розслідування справи чи судді повідомити їх про це право, роз'яснити це право та зафіксувати таку процесуальну дію у відповідному протоколі. З іншого боку, близькі родичі загиблого потерпілого повинні мати право звертатися з клопотанням до органів досудового слідства, прокурора чи суду про визнання за ними статусу учасників кримінального судочинства.

Питання доступу до кримінального судочинства кількох близьких осіб загиблого потерпілого також співвідноситься з диспозитивними засадами, які

присутні в кримінальному процесі. Тертишник В.М. зазначає, що до участі у справі допускаються не всі близькі родичі потерпілого, а один із них, про що виноситься відповідна постанова чи ухвала [10]. На нашу думку, якщо одночасно кілька осіб виявлять бажання бути правонаступниками померлого потерпілого, їх не варто обмежувати в участі у кримінальному процесі, за відсутності в тому об'єктивних перешкод. Даєв В.Г. писав, що питання про те, хто з близьких родичів братиме участь у кримінальному судочинстві “вирішується сімейною угодою” [11]. При цьому винесення відповідної постанови чи ухвали, продовжує він, відбудеться незалежно від наявності заяви близьких родичів, що наразі не узгоджується з поширенням застосування засади диспозитивності у кримінальному процесі.

Зрозуміло, що особи, які притягнені в процес в якості підозрюваних, обвинувачених, підсудних (рівно як і засуджених), не можуть бути визнані представниками потерпілих, якщо є підозра, що вони причетні до загибелі потерпілого.

Вважаємо, якщо в одній особі збігаються ознаки безпосереднього потерпілого від злочину і правонаступника загиблого потерпілого, доречно буде визнати статус лише потерпілого, оскільки це спрощуватиме процес і не зашкодить реалізації прав загиблого потерпілого.

Якщо за життя потерпілий залишив розпорядження (наприклад, уклав угоду про представництво), то таке представництво має здійснюватись поряд або замість правонаступництва (якщо правонаступники відмовляються від участі в кримінальному процесі).

Немає підстав стверджувати, що у випадку, якщо близькі родичі померлого будуть брати участь у кримінальному процесі як правонаступники, то вони будуть позбавлені можливості мати в процесі своїх представників, що негативно позначиться на захисті їх інтересів. В чинному КПК України прямо не передбачено право потерпілого на представника, проте зазначено (в ст. 49 КПК), що він і його представник мають певні права, зокрема, право заявляти клопотання, право особисто чи через свого представника підтримувати

обвинувачення під час судового розгляду (у випадках, передбачених в КПК). Цими правами у випадку смерті потерпілого наділяються його близькі родичі і вони, ставши правонаступниками, можуть відповідно укласти договір з особою, яка представлятиме їх інтереси, і клопотати перед особою, що провадить дізнання, слідчим, суддею чи судом про допуск свого представника до участі у справі.

Таким чином, розглядувана тут проблема має два вирішення: визнання близьких родичів загиблого потерпілого його правонаступниками або ж залишення існуючого порядку, коли вони визнаються потерпілими. Як видно із наведених обґрунтувань, другий варіант може мати місце не в усіх випадках, або ж викликає суттєві теоретичні незгодження. Перший же хоча й більш повно узгоджує теоретичні та практичні нюанси, проте ще не є достатньо науково досліджений. Вважаємо за доцільне впровадити в кримінальний процес інституту правонаступництва загиблого потерпілого, але за умови його попереднього широкого вивчення і обґрунтування, досконалого нормативного закріплення в кримінальному процесі України.

Використана література:

1. *Савицький В.М.* Потерпевший от преступления: расширение прав, усиление процессуальных гарантий // Сов. государство и право. — 1986. — № 5. — С. 80.
2. *Строгович М.С.* Курс советского уголовного процесса. — М.: Наука, 1968. — Т. 1. — С. 258.
3. *Божьев В.П.* Предпосылки усиления защиты прав и интересов потерпевшего в уголовно-процессуальной деятельности // Проблемы повышения качества уголовно-процессуальной деятельности в условиях перестройки. — Ижевск, 1989. — С. 63.
4. Цит. за: *Божьев В.П.* Потерпевший в советском уголовном процессе. — Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. — М.: Всесоюзный ин-т юридических наук, 1963. — С. 6-7.
5. *Кокорев Л.Д.* Участие потерпевшего в советском уголовном судопроизводстве: Автореф. дисс. ... к.ю.н. — Воронеж: Воронежский государственный университет, 1964. — С. 5.
6. *Божьев В.П.* Потерпевший в советском уголовном процессе. — Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. — М.: Всесоюзный ин-т юридических наук, 1963. — С. 7.
7. *Иванов Ю.А.* Процессуальное положение потерпевшего // Вопросы теории и практики уголовного судопроизводства. — М., 1984. — С. 150.
8. *Гошовський М.І., Кучинська О.П.* Потерпілий у кримінальному судочинстві України. — К.: Юрінком Інтер, 1998. — С. 56.
9. *Жеребятъев И.В.* Процессуально-правовое положение личности потерпевшего в современном уголовном судопроизводстве России: Дис. ... канд. юрид. наук.— Оренбург, 2004. — С. 49.
10. *Тертишник В.М.* Кримінально-процесуальне право України. — К.: АСК, 2003. — С. 164.

11. Советский уголовный процесс / Под. ред. Н.С. Алексеева, В.З. Лукашевича. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. — С. 104.

У статті розглядаються проблеми, пов'язані зі статусом близьких родичів загиблого потерпілого у кримінальному процесі. Аналізується доцільність і обґрунтованість запровадження інституту правонаступництва, порядок та процесуальне оформлення переходу процесуальних прав потерпілого до близьких осіб після його смерті.

The article touches upon problems, concerning with status of close relatives of the dead victim in criminal procedure. In the scope of analysis are such problems as necessity and validity of the implementation of the institution of legal successor, procedure and official registration transferring of the procedure victims' rights to close relatives after his death.